

Мовазнаўства

С.С. ХАРАНЕКА

ДЗЕЯСЛОВЫ ПЕРАДАЧЫ ІНФАРМАЦЫІ Ў СТАРАСЛАВЯНСКОЙ МОВЕ

Апошнім часам Р.М. Цэйтлін неаднаразова выказвала думку аб плённасці супастаўляльнага вывучэння лексічных сістэм славянскіх моў ад першых пісьмовых фіксацый да сучаснасці. У ідэале зыходным пунктам вывучэння кожнай славянскай мовы павінна быць мова стараславянская.

Слова не існуе ў мове ізалявана. Кожная лексема суадносіцца з шэрагам іншых: (1) тэматычна і (2) агульнымі афіксамі або каранямі. Аб'яднанні другога тыпу называем марфемнымі лексіка-семантычнымі групамі (у далейшым – ЛСГ), якія з'яўляюцца мікрасістэмамі лексічнай сістэмы канкрэтнай мовы ў пэўную гістарычную эпоху яе развіцця.

"ЛСГ цесна ўзаемадзейнічаюць, страта адных значэнняў у словах якой-небудзь групы суправаджаецца іх фарміраваннем у адпаведных словах іншых семантычна сумежных груп; тое ж адносіцца і да пераразмеркавання стылістычных адценняў рознакаранёвых сінонімаў"¹.

Аб'ектам дадзенага артыкула з'яўляюцца дзеясловы перадачы інфармацыі ў стараславянскай мове, выдзеленыя шляхам суцэльнай выбаркі са "Стараславянскага слоўніка (па рукапісах X–XI ст.)"² пад рэдакцыяй Р. Цэйтлін, Р. Вячоркі, Э. Благавай агульнай колькасцю 415 адзінак. Асноўным крытэрыем выдзялення даследуемых дзеясловаў з'явілася наяўнасць у іх значэнні семантычнай прыкметы і магчымасць перадаваць інфармацыю рознымі спосабамі і шляхамі.

У дадзеным даследаванні лексіка, аб'яднаная значэннем перадачы інфармацыі, разглядаецца як лексічная субсістэма са значэннем інфарматыўнасці ў стараславянскай мове, што дае магчымасць рабіць назіранні і вывады сістэмнага характару. З іншага боку, вывучэнне стараславянскай лексемы ўнутры ЛСГ вядзе да больш глыбокага пранікнення ў яе семантыку, паволаму асвятляецца абмежаванае кола кантэкстных значэнняў, удакладняюцца значэнні лексемы і іх іерархія.

Класіфікацыя дзеяслоўнай лексікі абумоўлена прынцыпамі і аспектамі, якія вызначаюцца мэтамі даследавання. У семантычным аспекце выкарыстоўваюць галоўным чынам тры прынцыпы: 1) дэнататыўны, 2) парадыгматычны і 3) сінтагматычны. Паводле дэнататыўнага прынцыпу даследуемыя дзеясловы аб'яднаны тэмай перадачы інфармацыі. Паводле парадыгматычнага прынцыпу аналізуюцца флектыўныя змены, якія служаць узорам формаўтварэння для канкрэтнага дзеяслова, аналізуецца сукупнасць форм словазмянення аднаго і таго ж дзеяслова. Напрыклад, для дзеяслова **глаголати** (>3300) характэрны ўсе магчымыя парадыгмы, а лексема **отъвѣтъ** (6) у стараславянскіх рукапісах ужываецца толькі ў форме аорыста, дзеяслоў **сѣтъь** 'гаворыць, гавораць' ужываецца або ў форме 3-й асобы адз. ліку цяп. часу, або ў формах аорыста. Па сінтагматычным прынцыпе вызнача-

еца роля дзеяслова ў межах выказвання, марфемы ў межах слова і т. п. Напрыклад, **гласіти** 'клікаць' – **вѣзгласіти** 'клікнуць', 'усклікнуць' – **вѣзглашати** 'крычаць'. Такім чынам, поўная дэрывацыйная марфема **вѣз-**, **-а-** відазмяняе лексічнае значэнне і ўтварае новае слова. Маўленчая семантыка дзеяслова можа выяўляцца толькі ў складзе словазлучэння, напрыклад, **дати гласъ** 'падаць голас', **дати отъвѣтъ** – 'вынесці прыгавор', **мольбѣ творити** – 'маліцца', **лики ставити** – 'лікаваць' і інш.

У граматычным аспекце неабходна ўлічваць не толькі асноўныя граматычныя катэгорыі дзеяслова, але і катэгорыю пэўнасці–няпэўнасці дзеяння, якая звязана з трываннем. Значэнне трывання выражаецца асновай дзеяслова. Рэгулярнае двухчленнае супрацьпастаўленне дзеяслоўных асноў закончанага–незакончанага трывання – спецыфічная славянская граматычная асаблівасць, якая стварае бінарную апазіцыю па семемах 'працягласць дзеяння' – 'закончанасць дзеяння': **пѣти** – **законѣти**, **зѣвати** – **сѣзѣвати**.

Лексіка-семантычная апазіцыя аднакаранёвых дзеясловаў па спосабе здзяйснення дзеяння выяўляецца ў супрацьпастаўленні аднакаранёвых беспрыставачных дзеясловаў незакончанага трывання па агульным значэнні пэўнасці–няпэўнасці дзеяння: **гласовати** – **глашати**, **жалити** – **жаловати**, **хоулити** – **хоуловати**, **влавимисати** – **власвимилати**.

Другім праяўленнем трывальнай апазіцыі паводле пэўнасці – няпэўнасці з'яўляецца супрацьпастаўленне дзеясловаў "прымушэння" дзеясловам стану. Дзеясловы "прымушэння" (г. зн. дзеяння, якое выклікае змяненне стану аб'екта) характарызаваліся суфіксам асновы інфінітыва **-и-**, што ўтварае дзеясловы II спражэння і надае лексеме прыватнае значэнне ўздзеяння. Дзеясловы стану характарызаваліся ў аснове інфінітыва суфіксам **-ѣ-** або **-а-** (у абодвух выпадках (з *ѣ) або суфіксам аднакратнага дзеяння **-иж-**). Такім чынам, дзеясловы на **-ѣ-/а-** абазначалі статычнае дзеянне, на **-иж-** – дынамічнае: **вад-и-ти** – **вѣд-ѣ-ти**, **глас-и-ти** – **глаш-а-ти**, **оуч-и-ти** – **вык-иж-ти** 'вучыцца', дзеясловы маўлення са значэннем шматразовасці ўтвараліся шляхам ускладнення асновы суфіксам **-а-** (з *а) і падаўжэння каранёвага галоснага: **прос-и-ти** – **праш-а-ти**, **благослов-и-ти** – **благослова-а-ти**.

Гэты спосаб утварэння ў славянскіх мовах шырока выкарыстоўваўся для ўтварэння асноў незакончанага трывання ад прыставачных закончанага трывання: **вѣноуш-и-ти** – **вѣноуш-а-ти**, **отъвѣтити** – **отъвѣшт-а-ти**. Трывальныя адрозненні, якія ў сучасных усходнеславянскіх мовах вызначаюцца асновай дзеяслова, у стараславянскай мове выражаліся з дапамогай сістэмы чатырох форм прошлага часу (аорыста, імперфекта, перфекта, плюсквамперфекта).

Граматычная катэгорыя стану характарызуе ўзаемаадносіны суб'екта і аб'екта і афармляецца сінтаксічна. Неабходна адзначыць, што дзеясловы перадачы інфармацыі ў пераважнай большасці з'яўляюцца пераходнымі, што закладзена ў граматычнай структуры гэтых дзеясловаў, таму апазіцыя паводле семемы 'аб'ектнасць–безаб'ектнасць' сустракаецца выключна рэдка. Безаб'ектнымі, напрыклад, з'яўляюцца дзеясловы **лѣгати**, **млѣвити** 'шумець, хвалявацца', **молитвовати** 'маліцца' і інш. Неабходна адзначыць, што ў сучаснай мове катэгорыя аб'ектнасці – безаб'ектнасці не мае спецыяльнага марфалагічнага выражэння, калі не лічыць постфікса **-ся**, дабаўленне якога да аб'ектнага дзеяслова пераводзіць яго ў безаб'ектны: **прасіць** – **прасіцца**, **вучыць** – **вучыцца**. Такім чынам, безаб'ектнасць падкрэсліваецца зваротнасцю. Для даследуемай групы дзеясловаў характэрны таксама сярэднезваротны стан, дзе значэнне выяўлялася сінтаксічнай канструкцыяй – спалучэннем дзеяслова і зваротнага займенніка **сам**: **молити сам**, **показати**

сѧ, глагоумити сѧ 'пустасловіць', обинувати сѧ 'казаць прама, адкрыта, без абіяноў', отърицати сѧ 'адмаўляцца, апраўдвацца'.

Словаўтварэнне дзеясловаў перадачы інфармацыі цікава тым, што гэта лексіка асабліва ярка адлюстроўвае крыніцы фарміравання стараславянскага слоўніка. Яна прадстаўлена, з аднаго боку, нешматлікімі па колькасці лексем, але вельмі частотнымі ва ўжыванні славянскімі дзеясловамі: глаголати, рещи, молити сѧ, отъвѣщати, писати, нарицати, просити, зъвати, пѣти, плакати, славити, сждити, оучити і інш., г. зн. агульнаславянскімі лексемамі, звязанымі з дыялектычнай асновай стараславянскай мовы. З другога боку, стараславянскія тэксты насычаны кніжнымі ўтварэннямі, якія перакладаюць лексіку грэчаскіх арыгіналаў, у многіх выпадках – гапаксамі, а таму па агульнай колькасці ўжывання ўступаюць указанай групе дзеясловаў, але пераўзыходзяць іх па абсалютнай колькасці лексем. Паколькі дзеясловы перадачы інфармацыі ў стараславянскіх тэкстах у пераважнай большасці ўтвораны ад іменных асноў, то ў стараславянскім дзеяслоўным словаўтварэнні яны актывізавалі ў якасці прадуктыўных суфіксальныя сродкі. Найбольш прадуктыўным у дзеясловах маўлення і перадачы інфармацыі з'явіўся суфікс -а-, які дае значэнне незакончанага трывання або шматразовасці для беспрыставачных дзеясловаў. З 415 даследаваных дзеясловаў суфікс -а- мае 191 дзеяслоў, суфікс "прымушэння", або актыўнага ўздзеяння, -н-, які ўтварае дзеясловы II спражэння, выяўляецца ў 124 дзеясловах. Суфікс -ова- // -оу- у дзеясловах перадачы інфармацыі апынуўся на трэцім месцы. Гэты суфікс выяўляецца толькі ў 40 дзеясловах. Яшчэ радзей сустракаецца суфікс -ѣ-, і самым рэдкім з'яўляецца -нж-. У помніках вузкага канона ўжываецца 42 дзеясловы на -ѣствовати, з іх 28 – перадачы інфармацыі.

Прыстаўкі ў стараславянскай мове былі асноўным сродкам змянення лексічнага значэння невытворнай дзеяслоўнай асновы, пры гэтым часта функцыя змянення лексічнага значэння, а не граматычнага была галоўнай. У асобных выпадках прыстаўка настолькі мяняла лексічнае значэнне асновы, што прыставачнае ўтварэнне ўспрымалася як не звязанае з дадзеным дзеясловам. Напрыклад, показати ў адносінах да казати, зазырѣти 'папракаць, дакараць, панасіць' у адносінах да зырѣти, вѣпити 'зваць, крычаць' да пити, износити 'вымаўляць' і поносити да носити, испадати 'уступаць у спрэчку' да падати, запинати 'хлусіць' да пинати і інш.

Прыстаўкі ў стараславянскай мове былі не толькі словаўтваральным сродкам, але і сродкам змены граматычнага значэння дзеяслоўных асноў. Некаторыя прыстаўкі служылі амаль выключна для ўтварэння дзеясловаў закончанага трывання ад асноў незакончанага трывання.

Прыстаўкі дзеясловаў перадачы інфармацыі за-, о-, об-, по-, съ-, оу- з часам амаль страцілі першапачатковыя прасторавыя значэнні. У кніжных утварэннях прыстаўкі вѣ-, до-, на-, отъ- губляюць прасторавыя значэнні, але захоўваюць агульную ідэю пранікання, дасягнення межаў, абвяржэння і т. п. Напрыклад, вѣн-оушити, на-мѣнити, отъ-връгнѣти, до-садити, на-ставити, на-вадити, на-оучати, отъ-мѣтати, отъ-рещи, отъ-ринжѣти і пад. Прыстаўкі из-, ис- указваюць на накіраванасць знутры: извѣстити, издрѣщи, исповѣдати, испросити, истачати і інш. Дзеясловы, якія маюць у сваёй структуры прыстаўку низъ-, набываюць дадатковае лексічнае значэнне накіраванасці ўніз: низъ-ложити, низъ-ринжѣти; раз-/рас- указваюць на раздзяленне, раз'яднанне: раз-дражати, рас-капати, рас-поустити, рас-пърѣти сѧ і інш.; при- захавала значэнне далучэння, набліжэння, дабаўлення: при-гласити, при-зъвати, при-водити, при-

сждити і інш.; вѣс-/вѣз- абазначае стан высокай ступені перажывання, што характэрна для кніжных утварэнняў: вѣз-благословесити, вѣз-гласити, вѣс-пѣти, вѣз-велнчати, вѣз-дроўти, вѣс-хвалити, вѣс-хоўліати; про- выражала ідэю пранікання, праходжання праз штосьці: про-гнѣвати, про-клинати, про-повѣдовати, про-рицати, про-реци, про-тлѣковати і інш.; прѣ- абазначала пераадоленне межаў і перамену, змену палажэння, стану: прѣ-даіати, прѣ-льстити, прѣ-мжждриати сѧ, прѣ-поконити, прѣ-рѣкати, прѣ-хвалити і інш. У кальках для перакладу грэчаскай прыстаўкі про- выкарыстоўваюцца прѣд- і прѣжде- са значэннем 'наперадзе': прѣд-звати, прѣдъ-полагати, прѣдъ-поставити, прѣжде-звати і інш. Аднак найбольш ужывальнай у дзеясловах перадачы інфармацыі з'яўляецца прыстаўка по- (сустракаецца ў 48 дзеясловах з 415), якая паказвае закончанасць дзеяння, маўлення або працэс працякання перадачы інфармацыі, таму большасць з іх маюць закончанае трыванне.

Неабходна адзначыць вельмі характэрны спосаб утварэння славянскіх слоў для перакладу лексікі грэчаскіх арыгіналаў – словаскладанне. "У старэйшых славянскіх рукапісах складаным... з'яўляецца кожнае 15-е слова! У большасці выпадкаў складаныя словы славянскіх перакладаў адпавядаюць грэчаскім складаным словам"³. Сярод дзеясловаў перадачы інфармацыі найбольш часта ўжываюцца благо- (14) і лъже- (3) у першай частцы складаных слоў: благовѣствовати, благовѣцати, благодарити, благословесити, лъжепослоўшествовати, лъжесъвѣдѣтельствовати і інш. Гэтыя складаныя дзеясловы адпавядаюць грэчаскім, дзе благо – ευ-, лъже- – ψευδο-.

Неабходна адзначыць, што свядомая моватворчая дзейнасць славянскіх перакладчыкаў грэчаскіх кніг часам прыводзіла да з'яўлення вялікай колькасці сінонімаў і нават дублетаў для выражэння адных і тых жа паняццяў: глашати – зъвати, хоўліати – поносити – коўдити, послоўховати – съвѣдѣтельствовати, наказати – оучити – огласити, коўпати – рѣпѣтати, глаўмити сѧ – бласти, вѣсьнжти – нѣмовати, обадити – облыгати – оглаголати.

Слоўнік стараславянскіх помнікаў характарызуецца значнай колькасцю семантычных дублетаў. "У адным і тым жа значэнні ўжываюцца і рознакаранёвыя словы, якія называем лексічнымі дублетаўмі, і аднакаранёвыя словы, якія называем лексічнымі варыянтаўмі"⁴.

Асноўныя тыпы варыянтаў – фанетычныя і словаўтваральныя. Першыя ўзніклі ў выніку розных лакальных фанетычных змен этымалагічна тоесных слоў. Другія – у выніку афармлення аднаго і таго ж караня на розных тэрыторыях рознымі словаўтваральнымі афіксаўмі або граматычнымі сродкаўмі. Варыянты могуць адрознівацца лексічным складам, граматычнымі і фанетычнымі формамі, колькасцю кампанентаў. Некаторыя варыянты адрозніваюцца адначасова некалькімі прыкметамі. "У залежнасці ад характару адрозненняў вызначаюць семантычныя, фанетычныя, лексічныя, словаўтваральныя, марфалагічныя, сінтаксічныя, квантатывныя варыянты"⁵. У стараславянскай мове можна яшчэ вызначыць асобную групу графічных варыянтаў: пьсати, псати і ѱати.

У стараславянскай мове дзеясловы перадачы інфармацыі могуць сустракацца і ў адзіночным ліку (паводле вядомых рукапісаў) – з'яўляюцца гапаксамі. Таму сцвярджаць аб лексічным значэнні такіх лексем можна толькі суадносячы іх з грэчаскімі адпаведнікаўмі або аб'яднаўшы іх у сінанімічныя рады паводле дамінанты.

Дыферэнцыйная прыкмета заснавана на семантычнай разнастайнасці лексіка-граматычнай групы (ЛСГ).

ЛСГ можа абазначаць:

- 1) уласна працэс перадачы інфармацыі: **казати, глаголати, вѣстити**;
- 2) фазісны стан перадачы інфармацыі: **вѣзглаголати, поръпѣтати, съложити (сѧ), оуѣѣдити, измѣлѣжити, обрѣтити сѧ, оуставити**;
- 3) змястоўнасць інфармацыі: **глоумити сѧ, бласти, мѣноглаголати**;
- 4) спосаб перадачы інфармацыі: **пѣсати, пѣти, лагати**;
- 5) агульную станоўчую адзнаку: **блажити, велічити, славити, хвалити**;
- 6) агульную адмоўную адзнаку: **зазирати, вѣздрѣвновати, рѣпѣтати, оурицати**;
- 7) значэнне актыўнага ўздзеяння інфармацыі: **отѣмѣтати, роути, стѣнати, шѣтати**.

Разнастайнасць семантыкі дзеясловаў перадачы інфармацыі відавочна. Цэнтральнымі, пакладзенымі ў цэнтр ЛСГ, могуць быць семы:

- прыказу: **вѣспрѣтити, заповѣдѣти, вѣлѣти, зарѣци**;
- абвінавачвання: **вадити, вѣстѣзати, овадити, обличати, облыгати, оглаголати, оклеветати, поѣти**;
- апраўдання: **вѣправѣдити, оутвѣрдити**;
- абразы: **досадити, злобити, хоулити**;
- радасці: **вѣсклікнѣти, ликѣствовати**;
- асуджэння: **которати, осждити, оурицати**;
- абяцання: **овѣржити, овѣщавати, издрѣци**;
- сведчання: **опослоушати, сѣвѣствовати, сѣвѣдѣтельствовати**;
- адмовы: **отѣметати, отѣвѣщавати сѧ, отѣринѣти, отрицати**;
- хлусні: **лѣжавити, запінати, прѣлищати, лѣгати, блазинити**;
- спрэчкі: **сѣтѣзати, прѣти, испадати**;
- прадказання: **прорицати, пророчествовати**;
- насмешкі: **посмиѣти сѧ, срамити, стыдѣти**;
- падражання: **прикладати, подражати**;
- крыку: **возглашати, вѣздоуѣти, вѣзывати, вѣпнѣти, кричати, зѣвати**;
- жалбы: **жалити, сѣтовати**;
- дагавору: **съложити (сѧ), завѣщавати**.

Пэралік апорных сем можна працягваць. Каб вызначыць лексіка-семантычныя палі ЛСГ, неабходна супаставіць значэнні не толькі семантычнага рада, але і грэчаскіх адпаведнікаў. Вызначыўшы семантыку дзеясловаў, можна аналізаваць не толькі сінанімічныя рады, але і антанімічныя пары, дзе семантыка, адпаведна, з'яўляецца супрацьлеглай: **вадити – вѣправѣдати, вѣпрашати – отѣвѣщати, хвалити, славити – поносити, хоулити, казати – мѣчати**.

Неабходна адзначыць, што ў сінанімічныя рады могуць уступаць усе дзеясловы перадачы інфармацыі, а ў антанімічныя пары не ўсе, што тлумачыцца немагчымасцю існавання супрацьлеглых сем. Адным са спосабаў выяўлення семантычных сувязей можа служыць супастаўленне сінанімічных радоў па прызнаку антаніміі.

Аналізуючы дзеясловы перадачы інфармацыі адносна граматычных катэгорый і словаўтварэння, можна адзначыць, што сукупнасць усіх граматычных і словаўтваральных асаблівасцей поўнага дзеяслова ўплывае на семантычную структуру лексемы, таму, каб рабіць вывады сістэмнага характару, неабходна супаставіць усе магчымыя парадыхмы.

Разнастайнасць ЛСГ дзеясловаў перадачы інфармацыі тлумачыцца множнасцю семантычных структур. Галоўным у прыцыпе адбору вядучых сем павінна стаць лексіка-семантычнае значэнне грэчаскага адпаведніка.

- ¹ Цейтлин Р. М. Лексическая субсистема со значением прямизны-кривизны в старославянском языке. *Palaeobulgarica. Старобългаристика*. XIV (1990). С. 104.
² Старославянский словарь (по рукописям X–XI вв.) / Под ред. Р. Цейтлин, Р. Вечерки, Э. Благовой. М., 1994.
³ Хабургаев Г. А. Старославянский язык. М., 1986. С. 115.
⁴ Цейтлин Р. М. Лексика старославянского языка. М., 1977. С. 52.
⁵ Там же.

Харанека Святлана Станіславаўна – аспірантка кафедры тэарэтычнага і славянскага мовазнаўства БДУ. Навуковы кіраўнік – доктар філалагічных навук А.А. Кожынава.

Е.Г. ВОРОНЦОВА

КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯ ИМЕНИ: Ф. СКОРИНА

Базирующаяся на убеждении в том, что "языковая форма в конечном счете является отражением... структур человеческого сознания, мышления и познания"¹, когнитивная лингвистика – относительно новое направление в науке о языке – обосновывает энциклопедический характер семантики, а противопоставление семантики прагматике рассматривает "в значительной мере как искусственное"². Понятийный аппарат когнитивной лингвистики позволяет квалифицировать имя собственное (ИС) как **концепт** – ментальное образование, отражающее сознание отдельной языковой личности. Концептуализация ИС – это, по сути, его семантизация в процессе когнитивной переработки. Говоря в данном случае об ИС, мы имеем в виду прежде всего семиотически отмеченные имена, которые "относятся не к единичной физической сущности, а, скорее, к единичному событию в общественной и культурной жизни"³. Отправной точкой анализа стало ключевое имя белорусского культурного ономастикона **ФРАНЦИСК СКОРИНА**, однако полученные выводы можно экстраполировать, по нашему мнению, на любой из родственных объектов.

Итак, содержанием единичного концепта, репрезентированного ИС, выступает весь комплекс знаний субъекта о лице-носителе имени. Основу этого комплекса может составлять эмпирический опыт (при условии личного знакомства и общения психических субъектов) или книжный практикум (если психические субъекты дистанцированы во времени и пространстве). В нашем случае формирование концепта Франциск Скорина обеспечивается чтением двух категорий текстов: а) написанных самим Скориной (предисловия и послесловия к Библии, переводы священных текстов); б) о Скорине (тексты-персоналии). Поскольку оригинальные скорининские тексты трудны для восприятия по причине специфического, религиозного содержания и архаичного лингвистического воплощения, они становятся достоянием информационных структур современной языковой личности благодаря текстам-посредникам. В качестве посредников выступают тексты-персоналии: научные, энциклопедические, учебные, публицистические, художественно-публицистические. Заметим, что последовательность однородного ряда отражает последовательность в освоении имени белорусского просветителя – сначала на когнитивном уровне (прагматические тексты), затем, когда имя Скорины было отобрано национальным сознанием, – на художественном (проективные тексты).

Концепт, соотносимый с именем исторической личности, имеет сложное и неоднородное содержание. «В слове "Толстой" заключен целый мир представлений», – замечает литературовед С. Семенов⁴. Причем антропоним "Толстой" выбирается им совершенно произвольно. Действительно, мы можем менять семиотически отмеченные ИС, но предикатное выражение "мир представлений" останется релевантным по отношению к любому из них.

